

Кобирилка Г. С.

ДО ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЛОВЕСНОГО НАГОЛОСУ

Студія присвячена одній з актуальних проблем українського мовознавства - наголошуванню. З огляду на те, що наголос — складне явище і виконує різноманітні й важливі функції, проаналізовано принципи дослідження українського наголосу, обґрунтовано критерії опису рухомого/нерухомого наголосу для трискладових іменників середнього роду та кваліфікацію вимушеного наголосу для односкладових іменників чоловічого роду в словозмінній парадигмі.

Систематизація й аналіз матеріалу уповажнили на висновок, що у визначенні рухомого/нерухомого наголосу в парадигмі іменника треба виходити з морфологічного поділу слова, передусім - на основу і закінчення, та з фонетичного - поділу морфеми на склади.

У кожен період розвитку лінгвістики було своє розуміння наголосу як складної суперсегментної одиниці мови. Дослідники ставили мету сформулювати правила визначення місця наголосу в слові. Однак, попри вагомий дослідження української акцентології в останні десятиріччя, це завдання залишається актуальним і сьогодні; його реалізація передбачає докладне вивчення ролі наголосу у структурі мови. Тому вважаємо за необхідне зупинитися на деяких дискусійних питаннях української акцентології, зокрема на принципах дослідження словесного наголосу, проблемах кваліфікації рухомого/нерухомого наголосу, вимушеного наголосу.

Сучасна акцентна система української мови сформувалася внаслідок історичного розвитку праслов'янської акцентної системи, яка з початку свого виникнення розвивалася на основі фонетичного принципу. У дослідженні праслов'янського наголосу В. Скляренко виділяє два етапи: перший етап - класична акцентологія, за своєю суттю фонетична, другий - морфологічна акцентологія [1, 53–58].

Фонетичну концепцію, або класичну акцентологію, розвивали О. Шахматов, Л. Булаховський, Т. Лер-Сплавінський, Н. Ван-Вейк та ін.; суть цієї концепції зводиться до встановлення первісних складових інтонацій. Розподіл колишніх інтонацій, на думку Л. Булаховського, був тісно пов'язаний з часо кількістю та походженням складу [2, 327]. Дослідники вважають, що інтонації були властиві як наголошеним, так і ненаголошеним складам. Щодо довгих голосних, дифтонгів і дифтонгічних сполучень розрізняли два типи інтонації: акутову (висхідну) і циркумфлексову (спадну). Висновок про наявність

у праслов'янській мові двох типів інтонації було зроблено на підставі зіставлення наголошування східнослов'янських сполук *-оро-*, *-оло-*, *-ере-*, *-еле-* в різних повноголосних структурах. Про подвійну інтонацію сполучень *tort*, *toit*, *tert*, *telt* у праслов'янській мові свідчать такі приклади: *бе\реза*, *во\рона*, *ко\рова* та ін. (наголошений другий голосний повноголосся - висхідна, або акутова, інтонація); *\берег*, *\голос*, *\золото* та ін. (наголошений перший голосний повноголосся - спадна, або циркуфлексивна інтонація) [2, 327-329; 1, 53-54].

Основоположниками морфологічного принципу незалежно один від одного були О. Потєбня [3] та Х. Станг [4]. Як зауважує В. Франчук, у працях О. Потєбні з морфології було знято суперечність між акцентуацією та історичною граматикую [5, 45].

На підставі морфологічного принципу реконструйовано праслов'янські акцентні парадигми - баритоновану, окситоновану і рухому.

Основні положення слов'янської акцентології В. Скляренко також викладає в руслі морфологічної концепції, «але відрізняється від неї набагато більшою увагою до фонетичного боку праслов'янського наголосу, через що її [концепцію - Г. К.] можна назвати фонетико-морфологічною» [1, 58].

У сучасній акцентології домінує морфологічний принцип - основну увагу приділяють морфемі, унаслідок того аналізують лексико-граматичні розряди слів. Наголос, як зазначав А. Медушевський, уже не виступає засобом оформлення звукового потоку, а служить для диференціації лексичного значення слів (*но\ра* - *\нора*) чи їх словоформ (*сест\ри* - *\сестри*) [6, 26].

Взаємозв'язок наголосу і фонетичних процесів з морфологічними особливостями словозміни досліджено в колективній монографії «Морфемна структура слова» [7]. У роботі суттєвим є протиставлення «наголос на основі» - «наголос на закінченні». Виходячи із поставлених перед собою завдань, автори застосували акцентно-фонетичний і акцентно-морфемний аналіз, що сприяло з'ясуванню залежності наголосу та фонетичних процесів від морфологічних особливостей парадигм.

П. Мацьків, спираючись на зв'язок наголошування з фонетикою, морфемікою та словотвором, вважає за доцільне розрізняти аналізи акцентно-фонетичний, акцентно-морфемний і акцентно-словотвірний [8, 6].

Постановку проблеми наголосу як морфонологічного явища знаходимо у працях В. Лопатіна [9], А. Залізняка [10; 11; 12; 13], В. Редькіна [14; 15] та ін. Зокрема В. Редькін вважає, що наголос утворює універсальну систему, яка координує граматику і фонологію. Р. Аванесов характеризує наголос як складне явище, що має важливе значення для різних структурних рівнів мови; різномісність наголосу є індивідуальною ознакою слова і відрізняє його від інших слів, тобто є предметом вивчення лексикології; водночас рухомий наголос є характерною ознакою граматичної форми слова. Учений зазначив, що рухомий наголос, переміщуючись з одного місця на інше в різних формах слів певного граматичного класу, стає ознакою відповідної парадигми, тобто відносить наголос до граматики; характер наголосу, засоби його виділення, а також роль наголосу як детермінатора якості голосних і приголосних у наголошених і ненаголошених складах, - відносить до фонетики [16, 37].

Морфологічний аспект дослідження передбачає вияв «граматикалізації» наголосу - диференціюючої функції наголосу. Це впливає з теоретичної засади: наголос є додатковим граматичним засобом, який супроводжує основний засіб творення граматичних форм - афіксацію [17, 80; 16, 21].

Зауважимо, що граматичний аспект дослідження наголосу передбачає аналіз наголошування на тлі словозміни і словотворення, причому дослідження наголошування словоформ і дериватів має здійснюватись окремо, оскільки ці зміни наголошування можуть бути викликані різними причинами і виявляти різні тенденції [18, 5-6].

Рухомість/нерухомість наголосу

Парадигматичний наголос у східнослов'янських мовах у цілому, і в більшості українських

говірок зокрема, рухомий. Тому, досліджуючи наголос у словозмінній парадигмі, необхідно провести чітку демаркацію матеріалу щодо рухомості/нерухомості наголосу. Зауважимо, що в лінгвістичних дослідженнях не вироблено єдиних принципів у підході до опису реалізації наголосу.

Р. Аванесов вважав, що питання рухомості/нерухомості наголосу треба вирішувати не за належністю до граматичної категорії, а розглядати кожне окреме слово, яке належить до граматичної категорії [16, 31].

Значний теоретичний внесок в опис рухомого наголосу зробив А. Залізник. В акцентологічних дослідженнях учений розробив методіку характеристики реалізації наголосу і встановив ієрархію принципів опису наголосу: спочатку місце наголосу враховується з точністю до головного морфологічного компонента, а потім складаються правила, які дають можливість визначити, на яку саме морфему і на який склад падає наголос [10, 8; 11, 15-16; 12, 124; 13, 17-21]. Однак для сучасного етапу розвитку мови техніка маркування обмежена характеристикою акцентної структури похідних основ. Використання техніки акцентних маркувань має перевагу над традиційним підходом до вивчення словесного наголосу, але не завжди. Сам автор зауважує: «Там, де акцентну систему можна описати за допомогою малого інвентарю маркувань і простого загального правила, переваги такої системи опису очевидні. Якщо ж акцентна система вимагає ширшого інвентарю маркувань і складнішого загального правила, то переваги такої системи опису зменшуються»; техніка акцентних маркувань, як зазначає А. Залізник, дає максимальний вираш у простоті для ранніх етапів. Для сучасного етапу цей вираш менший; він все ще достатньо великий в описі словотворення, але маловідчутний в описі словозміни (особливо у непохідних словах) [13, 5].

Дослідники, характеризуючи рухомий наголос, стверджують про перехід наголосу з одного складу на інший та з однієї частини слова на іншу, об'єднуючи два принципи: з одного боку, місце наголосу пов'язують з основою і закінченням, тобто з частинами слова, з другого боку, реалізацію наголосу пов'язують зі складом [16, 32-33]. Я. Бодуен де Куртене одним із перших зазначав, що треба говорити не про наголос складів, а про наголос морфем, тобто встановлював пріоритет першого із зазначених вище принципів опису реалізації наголосу, заперечуючи другий [19, 142]. Це твердження Я. Бодуена де Куртене поділяють більшість дослідників

(Є. Курилович, В. Редькін, Н. Федяніна та ін.). Однак не всі лінгвісти вважають такий підхід до опису наголосу єдиною можливим та універсальним. О. Суперанська зауважує: «не для всіх досліджень справедливе положення ..., що при позначенні місця наголосу ми маємо справу не з відстанню двох чи трьох складів, а перш за все з тим, на основі чи на закінченні він стоїть» [20, 21].

Отже, поняття нерухомого й рухомого наголосу з погляду фонетичного і морфологічного не завжди збігається. Зокрема, з фонетичного погляду наголос є рухомий тоді, коли він припадає на різні склади відповідних форм слова, тоді як з погляду морфологічного наголос вважається рухомим лише тоді, коли наголошуються різні морфеми. Якщо наголос пересувається в межах однієї морфеми, то він є рухомим тільки з фонетичного погляду [21, 26-34; 22, 12].

Виникає питання: розцінювати як рухомий чи нерухомий акцентний тип реалізацію наголосу в трискладових іменниках середнього роду як *\дерев*о - *де\рева*, *\озер*о - *о\зера*. Традиційно цей тип наголосу розглядався як рухомий. Зокрема, ще Я. Грот зазначав, що це є один із типів переходу наголосу, і в таких випадках виразніше виявляється схильність мови розрізняти за допомогою наголосу форми однини і множини у відмінкових формах з однаковими закінченнями [23, 334]. На думку В. Воронцово!, це ще один доказ граматичної ролі наголосу, тобто якщо форми *\дерев*о - *де\рева* розглядати з точки зору граматичної ролі наголосу, то ці форми нічим не відрізняються від словоформ акцентного типу *\пол*е - *по\ля*, оскільки як і в першому, так і в другому випадку наголос виступає як один із засобів протиставлення форм однини і множини [18, 133-134].

В. Винницький, характеризуючи лексико-граматичні функції наголосу в українській мові, акцентний тип *\дерев*о - *де\рева* зараховує до нерухомого наголосу. Водночас дослідник підкреслює, що у словах з нерухомим наголосом не можуть розмежовуватися за допомогою акцентування форми однієї і тієї ж лексеми [22, 12, 26]. На нашу думку, акцентний тип *\дерев*о - *де\рева* - це один із проявів форморозрізнявальної функції наголосу, адже, за словами В. Винницького, форморозрізнявальну роль наголос виконує завдяки своїй рухомості.

Зауважимо, що коли наголос цих словоформ розглядати в історичному аспекті, то необхідно констатувати заміну рухомого наголосу нерухомим, однак така акцентна заміна цьому класу слів не властива.

В. Складенко переміщення наголосу в множині в трискладових іменниках середнього роду з першого складу на другий склад основи пояснює впливом форми родового відмінка множини, встановлюючи посередній зв'язок (через фонетичну рухомість наголосу, властиву словам з колишніми циркумфлексною, або короткою низхідною інтонаціями) між морфологічною рухомістю наголосу і колишньою циркумфлексною інтонацією у слові [24, 44-45, 67].

Отже, у сучасних акцентологічних дослідженнях, відповідно до прийнятих критеріїв опису наголосу в парадигмі, тип *\дерев*о - *де\рева* як рухомий акцентний тип не розглядають (за критеріями опису наголосу в парадигмі важливим є те, на який із двох основних морфологічних компонентів - основу чи закінчення - падає наголос у кожній словоформі парадигми) [12].

Вважаємо, що у визначенні рухомого/нерухомого наголосу в парадигмі іменника доцільно виходити з морфологічного поділу слова, перш за все - на основу і закінчення, та з фонетичного - поділу морфеми на склади; тому іменники акцентного типу *\дерев*о - *де\рева* треба оцінювати як реалізацію рухомого наголосу, оскільки це є одним із типів переходу наголосу, і в таких випадках виразніше виявляється здатність мови розрізняти за допомогою наголосу граматичні форми.

Вимушений наголос

Зауважимо, що в дослідженні наголосу в іменниковій словозміні за основну одиницю треба брати слово, а не окрему словоформу. За вихідну словоформу в парадигмі іменника - називний відмінок однини, оскільки називний відмінок однини в іменниках є лексично найбільш вільним, а в іменниках *pluralia tantum* - називний відмінок множини. Якщо взяти називний відмінок однини за вихідну словоформу, то виникає питання, як розцінювати розміщення наголосу в словах з вимушеним наголосом. Згідно з термінологією, яку використовують Р. Аванесов [17, 21-22], А. Залізник [10; 11; 12], В. Редькін [15, 12-13] та ін., словоформа називного відмінка однини має вимушений наголос у тих випадках, коли реалізація словесного наголосу не має вибору між основою і закінченням, оскільки закінчення нульове, пор.: *кіт* - *ко\ту*, *стіл* - *сто\лу*, де реалізація наголосу у формі давального відмінка з матеріально вираженим закінченням. Така інтерпретація вимушеного наголосу не є загальноприйнятною. А. Мустайоки характеризує форми *стіл* і йому подібні з наголосом на основі [25]. Отже, існують дві тенденції

щодо так званого вимушеного наголосу: 1) реалізація словесного наголосу не має вибору між основою і закінченням, оскільки закінчення нульове (пор. : *stíl, kím*), тому вважають, що наголос таких лексем у формі називного відмінка однини умовно реалізується на флексії, тобто беруть до уваги не фактичний наголос цієї словоформи, а наголос так званої «контрольної» словоформи цієї ж парадигми - давальний відмінок; 2) форми називного відмінка однини однокладових іменників чоловічого роду (*stím, kím* і под.) характеризують як такі, що мають наголос на основі.

Т. Хазагеров розрізняє структурний і функціональний підходи до названого вище явища. З позицій структурного аналізу не можна ототожнювати вільну й вимушену різницю у реалізації місця наголосу. Із позицій структурного аналізу важливо, де реалізується наголос: на основі чи на закінченні. З позицій функціонального аналізу як вільне, так і вимушене місце наголосу може ототожнюватися і сприйматися як акцентне зрушення [26, 30].

Вважаємо, що акцентуаційне дослідження треба проводити з позицій функціонального аналізу, тобто брати до уваги дійсну реалізацію на-

голосу, тому слова з вимушеним наголосом як *kím, stím* - відносити до рухомого акцентного типу. Свідченням рухомого наголосу в таких словах є і кличний відмінок однини, адже у формі цього відмінка наголос залишається на корені, а не переноситься на закінчення. Більше того, якщо виходити з позицій історичної акцентології, то після втрати рами наголошуваності наголос пересувався на попередній склад: *kon 7ь > k/on'ь, Бук'ь > b/ykb* [27, 145].

Усе сказане уповажнює на висновок, що у визначенні рухомого/нерухомого наголосу в парадигмі іменника треба виходити з морфологічного поділу слова, передусім - на основу і закінчення, та з фонетичного - поділу на морфеми на склади.

Отже, наголос кваліфікуємо як *нерухомий* тоді, коли в словозмінній парадигмі наголошується той самий сегмент слова, тобто наголос може реалізуватись: на корені (причому на одному й тому самому складі); на флексії; як *рухомий* - коли він (наголос) переміщується в словоформах словозмінної парадигми, тобто наголос може реалізуватись: то на корені, то на флексії; на різних складах морфеми.

1. Складенко В. Г. Праслов'янська акцентологія,- К.: Наукова думка, 1998.- 342 с
2. Булаховський Л. А. Вибрані праці: в 5-ти томах,- Т. 2,- К. : Наукова думка, 1977,- 632 с
3. Потєбня А. А. Ударение / Подготовила к изданию В. Ю. Франчук.- К. : Наукова думка, 1973.- 172 с.
4. Stang Ch. S. Slavonic accentuation.- Oslo, 1957.- 192 p.
5. Франчук В. Ю. Праці О. О. Потєбні з акцентології II Мовознавство.- 1971.- № 3.- С. 38-46.
6. Медушевський А. Складовий і словесний наголос української мови // Українська мова і література в школі.- К., 1972.- № 9.- С 26-34.
7. Морфемна структура слова / Грязнухіна Т. О., Клименко Н. Ф., Комарова Л. І., Муравицька М. П., Пешак М. М.- К.: Наукова думка, 1979.- 334 с.
8. Мацьків П. Наголос і морфемна структура іменника в сучасній українській мові: Автореферат дис... канд. філолог, наук: 10. 02. 01 / Академія наук України.- К., 1994.-22 с
9. Лопатин В. Акцентологические проблемы синхронного словообразования в современном русском языке // Славянское и балканское языкознание. Проблемы морфологии,- М.: Наука, 1981.- С. 174-197.
10. Зализняк А. А. Ударение в современном русском склонении //Русский язык в национальной школе.- 1963.- № 2.- С. 7-24.
11. Зализняк А. А. Условное ударение в русском словоизменении // Вопросы языкознания.- М.: Наука, 1964.- № 1.-С. 14-30.
12. Зализняк А. А. Закономерности акцентуации русских односложных существительных мужского рода // Проблемы теоретической и экспериментальной лингвистики,- М., 1977,-С. 11-15.
13. Зализняк А. А. От праславянской акцентуации к русской,- М.: Наука, 1985,- 428 с.
14. Редькин В. А. О нормах ударения // Русская речь,- 1971,- №4,-С. 83-88.
15. Редькин В. А. Акцентология современного русского литературного языка.- М.: Просвещение, 1971.- 224 с.
16. Аванесов Р. И. Ударение в современном русском литературном языке.- Издание 2-е исправленное и дополненное.- М.: Учпедгиз, 1958.- 80 с.
17. Аванесов Р. И., Сидоров В. Н. Очерк грамматики русского литературного языка, ч. 1. Фонетика и морфология,- М.: Учпедгиз, 1945.- 236 с.
18. Воронцова В. Л. Русское литературное ударение XVIII-XX вв. Формы словоизменения.- М.: Наука, 1979.-328 с.
19. Бодуэн де Куртенэ И. А. Законы и правила русского произношения (рец.) // Бодуэн де Куртенэ И. А. Избранные труды по общему языкознанию,- Т. 2,- М.: АН СССР, 1963.-391 с.
20. Суперанская А. В. Ударение в собственных именах в современном русском языке.- М.: Наука, 1966.- 359 с.
21. Медушевський А. Складовий і словесний наголос української мови // Українська мова і література в школі,- К., 1972,- № 9,- С 26-34.
22. Виницький В. М. Дистинктивні функції наголосу в сучасній українській літературній мові: Дис... канд. філолог, наук: 10.02.02.-Запоріжжя, 1973.-231 с.
23. Грот Я. К. О русском ударении вообще и об ударении имен существительных//ГротЯ. К. Труды. Филологические разыскания (1852-1892).- Т. 2.- СПб., 1899.- С. 290-353.
24. Складенко В. Г. Історія акцентуації іменників середнього роду української мови,- К.: Наукова думка, 1979,- 111 с
25. Мустайоки А. О русском ударении: стол + О или стол + О? -RL, Boston.- 1981, № 6.- С. 104-115.

26. Хазагеров Т. Г. Ударение в русском словоизменении,-
Ростов: Изд-во Ростов, ун-та, 1985.- 208 с.

27. Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови.-
Харків: Акта, 2002.- 1054 с

H, Koburynka

TO THE PROBLEM OF RESEARCH OF THE UKRANIAN WORD ACCENT

The paper is an attempt to objectivize the knowledge about stress in Ukrainian language, in particular to distinguish between immovable accent and movable accent in word change paradigm. The main object of studies were threesyllabic neuter noun and monosyllabic masculine noun. Systematization and analysis of the collected material allowed to determine the prinsiple of the distinguish between immovable accent and movable accent for these nouns.

The final conclusion ascertains that morphological and phonetic prinsiples are main in distinguish between immovable accent and movable accent in word change paradigm.